

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертационния труд на Мадлен Ангелова-Елчинова
„Теория на познанието в българската философия през XX век“
от доц. д-р Росен Люцканов, Институт по философия и социология (БАН)

Дисертационният труд на Мадлен Ангелова-Елчинова е с обем от 309 стандартни страници. Той включва увод, четири глави, заключение и библиография, обхващаща 194 заглавия на български и английски език. Както е посочено още в увода, въпреки че заглавието създава нагласи за един по-скоро исторически и реконструктивен текст, целта на проекта е „не е единствено обзорна, а критическа“ (с. 5). Тук ни се предлага да погледнем към миналото „под лупата на настоящето“ и изхождайки от разбирането, че „българската философия не е специфична“ да стигнем до извода, че някои от централните позиции в родната ни епистемология са „на също толкова погрешен път (и на същия погрешен път), колкото и западните им двойници“ (с. 5-6). По-нататък обхватът на изследването е конкретизиран по следния начин: то следва да се разглежда като „скромнен критически прочит на три общи за българската и западната епистемология теми – i) разграничението между *a priori* и *a posteriori*, ii) проблемът за познавателната стойност на интуициите и iii) интернализъмът по отношение на менталното съдържание“ (с. 7). Преминавайки през тези три различни, но вътрешно свързани тематични полета, дисертантката стига до извода, че теорията на познанието, доколкото иска да бъде нещо повече от участник в „пазара на вкаменелости“ трябва да се раздели с някои от основните си понятия (с. 8). Кой са тези понятия разбираме от двете основни тези, които са защитени в изследването и по-конкретно от обозначената като „философска“ теза, според която „интернализъмът по отношение на обосноваването и интернализъмът по отношение на менталните състояния са неприемливи и неоснователни“ (с. 9). В частност, класическата експликация на понятието за *a priori* знание и обосноваване е противоречива и неспособна да изпълнява присвоените ѝ методологически функции, понятието за интуиция няма ясен референт, а вътрешното ментално съдържание не е независимо от външната среда, в която то е формирано (пак там). След това кратко изложение на целите на изследването и преди да премина към конкретно разглеждане на изложените в четирите обособени глави резултати, ще си позволя няколко кратки бележки: 1) Напълно съм съгласен, че говоренето за „българска философия“ или „българска епистемология“ поражда различни по вид проблеми. Налице са достатъчни основания да се съмняваме, че наистина е налице достатъчно хомогенна и достатъчно специфична традиция, която оправдава използването на подобно название; 2) Тъкмо по тази причина фокусирането върху „самобитното“ във философската ни култура изглежда като безплоден ход, който не е в състояние да постигне нищо повече от картотекиране на исторически куриози или локални идиосинক্রазии; 3) Ето защо приветствам опитът на дисертантката да вдъхне живот на българската философска история като прокара паралели – колкото и трудно да е това – между нея и „западната“ аналитична традиция. Според мен това един от възможните начини, по които тя може да придобие нещо повече от чисто исторически интерес; 4) При такова успоредяване на „българската“ и „западната“ традиция е естествено тъкмо втората да „тежи“ повече, въпреки че по-скоро първата е във фокуса на изследването – основание за това е драстично разминаващата се степен на артикулираност на идеи, понятия и методи в двете философски традиции; 5. Така стигам до първото си (и единствено) съществено несъгласие: не приемам твърдението, че тук може да става дума за „скромнен критически прочит“. Дисертационният труд е смело, оригинално и мащабно изследване, което, наред с всичко останало, си поставя далеч не скромната цел да каже какво е философия и какви *трябва* да бъдат нейните методи. То ясно се ситуира в рамките на аналитичната традиция, но избягва двете нейните най-съществени слабости: прокарането на излишни дестинкции и решаването на проблемите „на парче“, без поглед към цялото. Демонстрирането на факта, че интернализъмът в епистемологията и интернализъмът във философия на ума трябва да бъдат атакувани *en bloc* според мен е един от най-големите приноси на текста.

Първа глава („Разграничението a priori – a posteriori“) предлага „теоретично неутрален анализ на понятието за a priori знание и обосноваване“. Това е логичен начин да бъде начената атаката срещу интернализма, тъй като априоризмът традиционно е свързан с „аргументирането на интернализъм по отношение на достъпността на обосноваването“ (с. 14). В това отношение той се различава съществено от „новите“ концепции за a priori, които (поне предполагаемо) са съвместими с екстернализма. Целта на изложението в тази глава е да се покаже, че разграничението между a priori и a posteriori е или противоречиво (с оглед на традиционната концепция), или безсмислено (с оглед на съвременната) (с. 14). За начало е добре да изясним до какво въщност се отнася определението a priori – до абстрактни същности като представите или понятията (какви са прословутите „вродени идеи“), или до процеса на обосноваване (с. 22). След Кант втората трактовка на това понятие сякаш излиза на преден план, поне в рамките на епистемологията. Един от възможните начини да проследим еволюцията в разбиранята на понятието за априорното обосноваване е като набележим отношенията между това понятие и други понятия от сроден регистър, например „аналитично“ и „необходимо“. Централен, но свързан с цял куп разногласия тезис на философията на Кант е това, че съществуват априорни синтетични съждения, съответно основна задача на неговата „Критика на чистия разум“ е „да се разкрие със съответна всеобщност основанието за възможността на синтетични априорни съждения, да се разберат условията, които правят възможен всеки вид на тези съждения, и да се набележи цялото това познание ... в система според първоначалните си извори, отдели, обем и граници“. За него аналитичните съждения не представляват особен интерес – те са „пояснителни“ и служат само за „заверижването на метода“. Както убедително е показано в дисертацията, в началото на XX век конфигурацията вече е драстично променена – „пропозициите, за които може да се каже, че се знаят a priori стандартно се третираат като истинни благодарение на значението си (аналитично истинни) или благодарение на съдържанието на концептите, които изразяват (концептуални истини)“ (с. 26). По-нататък, следвайки Уилямсън, Ангелова-Елчинова предлага да третираме „аналитична истина“ и „концептуална истина“ като синоними (с. 26-27), въпреки че поне на мен ми се струва, че в зависимост от това как третираме езиковите значения и концептите употребата на двата термина би могла да ни изправи пред различни онтологични ангажименти. Необходимо е също да различаваме метафизическата от епистемологическата концепция за аналитичните истини, тъй като според първата те са такива благодарение на значението си, а според втората – поради специфичната за тях връзка между разбиране и съгласие (с. 27). Предложената по-долу критика е насочена срещу епистемологическата концепция за аналитичност, тъй като тя е „по-широка“ и нейното рухване би повлякло след себе си метафизическата концепция (с. 28). По отношение на необходимостта също можем да разграничим метафизичен и епистемологически прочит. Във връзка с втория прочит е формулирана следната теза: (1) За произволен когнитивен агент A и пропозиция p , „ако A разбира p и p изразява познаваема a priori пропозиция, то A необходимо знае, че p “ (с. 32). По-късно тя ще играе важна роля в извеждането на противоречие от опита за разграничаване на априорни от апостериорни пропозиции. Що се отнася до отношението между априорните и необходимите истини, дисертантката допуска, че за „класическата концепция“ е характерно разбирането, че всяка априорна истина е необходима, от което следва отхвърляне на опита на Крипке да се покаже, че съществуват контингентни истини, които са априори обосновани (с. 33-34). Последното разграничение, обсъдено преди представянето на споменатото доказателство, е това между позитивна концепция (като обосноваване, основано на рационалната интуиция) и негативна концепция (като независимо от опита обосноваване) за априорното обосноваване (с. 35). Съвсем основателно е установено, че двете концепции въщност представят различни аспекти на една и съща концепция (пак там). Какво въщност цели споменатият по-горе аргумент, към чието обсъждане ще пристъпим сега? Според Кари Дженкинс критиците на априорното обосноваване се разделят в два лагера: отрицатели (според които такава не съществува) и омаловажители (според които то не може да изпълнява присвоените му функции) (с. 36),

въпреки че е съвсем нетривиална задача да се каже кой от критиците в кой лагер попада (вж. с. 37-44). Според дисертантката нейната критика не я поставя в нито един от двата лагера, макар че според мен тя очевидно е по-близко до първия лагер – този на отрицателите. Разгледаният дедуктивен аргумент има следните предпоставки: 1. Съществуват априорно обосновани пропозиции (допускане за нетривиалност на понятието за априорно обосноваване, което има решаващо значение за неговото използване); 2. Твърдението, че дадена априорно обоснована пропозиция е истинна само е априорно обосновано (това допускане е свързано с позитивната концепция за априорното обосноваване, според която то се основава на упражняването на рационална интуиция); 3. На априорно обосноваване подлежат единствено необходимо истинни пропозиции (това допускане играе решаваща роля в рамките на традиционната концепция за априорното обосноваване). В добавка към тях можем да приемем, че 4. Априорното обосноваване страда от слепи петна: съществуват пропозиции, които са априорно обосновани, но ние не знаем това (поне по априорно обоснован начин). Предложеният на вниманието ни аргумент показва, че тези твърдения не могат да бъдат едновременно истинни. Ако приемем, че 1., 2. и 4. играят ролята на аксиоми (очевидни истини), това ни задължава да отхвърлим 3., което на практика означава да изоставим класическата концепция за априорното обосноваване (с. 45-48). Остатъкът от главата разглежда „новите“ разбирания за априорното обосноваване, които изоставят някои от фундаменталните допускания на „класическата концепция“ – че то се отнася до необходими истини (с. 60-64), че то не подлежи на преразглеждане (с. 65-67), че априорните истини са напълно независими от индивидуалния опит и данните на наблюдението (с. 68-73). Този преглед ни води към извода, че е все по-трудно да различаваме „новото“ априори, от онова, което обикновено противопоставяме на „старото“ априори, съответно, основната слабост на новото априори не е, че то „не работи“, а че „вече дори не е ясно към какво се отнася“ (с. 80). Всички тези проблеми, които привидно са свързани с една тясна техническа област в епистемологията, всъщност носят далеч по-големи залози, защото традиционното разбиране за философията (в българската философия и не само) до голяма степен препраща към съществуването на „основни и сигурни истини, които да се превърнат в първични принципи на познанието“ и които са „чисти“, доколкото се установяват чрез „рационално разсъждение“, „интелектуални нагледи“, или „рационални интуиции“ (с. 81). Съответно, „новото априори“ може да се разглежда като опит за съхранение за „старото“ разбиране за предмета на философията, което е заплашено от отрицателите на априорното обосноваване – натуралистите и привържениците на експерименталната философия (с. 81).

Втора глава („Стойността на интуициите“) си поставя за цел да демонстрира, че концепцията за априорно обосноваване не може да бъде спасена чрез позоваване на интуиции или интелектуални нагледи (с. 84). Стратегията тук е сходна с тази от първа глава – да се покаже, че понятието за интуиция няма ясно определен референт. За разлика от чисто деструктивната първа глава, втора глава има и позитивна задача: да набележи основите на алтернативна философска методология, която поставя на мястото на интуициите извода към най-доброто обяснение и мисловното равновесие, разглеждани като компоненти на методологическа позиция, наречена „екстерналистски фундаментализъм“ (с. 85). Критиките тук са насочени конкретно срещу тезиса за централност на интуициите във философската методология (с. 93). Насочвайки вниманието си към интуициите, Ангелова-Елчинова съвсем основателно разграничава три въпроса: онтологически („какво са интуициите?“), каузален („какво причинява дадена интуиция?“) и епистемологически („как интуициите носят познание?“). Един от стандартните отговори на първия въпрос предлага да разгледаме интуициите като прояви на „концептуална компетентност“ (с. 97ff). Що се отнася до връзката между интуицията и продуктите на нейното упражняване – очевидностите, следва да разграничаваме два типа очевидности – силни (които са непреодолими) и слаби (които имат далеч по-незадължаващ характер и се характеризират с това, че при тях обосноваването е неинференциално и се основава единствено на разбиране) (с. 100). Споменавайки попълно, че съвсем не е ясно до какъв тип пропозиции се отнасят интуициите – до общи твърдения,

или до конкретни казуси (с. 101) дисертантката отбелязва, че ако приемем втория вариант, то ще можем да твърдим, че интуициите могат да бъдат определени по аналогия – като сходни на перцепциите (с. 103), което е твърде близко до традиционното разбиране за интуицията като особен тип „вътрешно сетиво“. Констатирайки въз основа на направения преглед, че онтологическият въпрос няма еднозначен отговор, доколкото не е ясно дали интуициите са тип убеждения, нагледни състояния (т.е. състояния, в които „ни изглежда, че ...“) или диспозиции, Ангелова-Елчинова установява, че между тези три варианта има само едно общо нещо – те в еднаква степен са свързани с приемането на тезата, че интуицията има пропозиционално съдържание (с. 104). Един от основните аргументи срещу употребата на интуициите, които са подробно разгледани в дисертацията, се позовава на „липсата на независим източник на калибрация“. Той може да бъде представен под формата на дилема: или интуициите, са надеждни, тъй като подлежат на независима калибрация и това ги прави ненужни, или те не подлежат на независима калибрация и съответно са ненадеждни (с. 113). В тази връзка вероятно би било интересно да се направи сравнение между интуицията и останалите предполагаеми източници на знание – да се провери в каква степен приемаме, че за всеки от тях независимата калибрация е необходима (а също защо е необходима). Друг аргумент, издигнат от Тимъти Уилямсън, посочва, че обясненията, които се позовават на интуиции, не са добри обяснения, съответно позоваванията на интуицията са безполезни (с. 117). Начинът на мислене, който защитава дисертантката, може да бъде видян като него продължение – той обяснява, защо този тип обяснения не са добри (защото обясняват факти, които не разбираме, позовавайки се на способности, които са не по-малко неясни за нас).

Трета глава („Обосноваване без интуиции „по философски““) представя схематично алтернативна философска методология (вече наречена „екстерналистки фундационализъм“), която не се опира на предпоставката, че съществуват рационални или философски интуиции, осигуряващи априорно знание за необходимо истинни пропозиции. Основната идея тук е да се покаже, че използването на набелязаните в предишните глава подходи и в частност на мисловното равновесие не ни поставя задължително в лагера на кохерентистите (с. 125) - позиция, ангажираща ни с цял куп неприемливи следствия. Според Ангелова-Елчинова, кохерентността е „необходимо условие за правене на философия“, но сама по себе си не е достатъчна (с. 127). Що се отнася до втория елемент на тази методология, за мен е изключително интересен опитът на дисертантката да използва разграничението между хоризонтална (минимално разширяваща) и вертикална (максимално разширяваща) абдукция като основа за разграничаването на наука от философия (с. 132-133). Всъщност, най-доброто в този опит е, че ни заставя да приемем, че наука и философия съставляват континуум, чиито две крайни точки могат да бъдат безпроблемно идентифицирани по единия или другия начин, но по-голямата част от него е „сива зона“. Когато философите въвеждат нови същности (универсалиите) за да обяснят семантиката на предикацията, те правят същото като специалистите по теоретична физика – излагат се на ударите на бръснача на Окам, който е перманентно насочен към брадата на Платон. Накрая, представеният тук проект е определен като екстерналистки, доколкото за разлика от „интерналистки проекти като този на Соса“ не се позовава на „вътрешни за агента усещания“ и „мистични способности“ (с. 140). Признавам, че никога не съм възприемал теорията на Соса като чисто „интерналистка“, нито съм виждал в епистемичните добродетели, за които говори той „мистични способности“ (една от задачите, които той сам си поставя е да трансцендира разделението между интернализъм и екстернализъм). Разбира се, важно е човек да се позиционира ясно в това пренаселено поле и да прокара ясни гранични линии между себе си и „съседите“, но ми се струва, че Соса и „аретическата“ му епистемология в случая са по-скоро съюзник, отколкото враг. Други проблеми, които следва да бъдат преодоляни, са свързани със самото понятие за „мисловно равновесие“, например тревогата, че „консистентността е прекалено слабо изискване“, или че то води до прекален консерватизъм (с. 145). Трети проблем е свързан с това, че различните когнитивни агенти могат да установят различен тип равновесие, водещо до приемането на различни пропозиции, което прави равновесието безполезно като критерий

за обосновааност (с. 150). Това налага да се обособи някакво множество от „основни“ твърдения, относно които да може да се постигне консенсус (с. 151), което изглежда проблематично допускане, ако отричаме по начало съществуването на рационални интуиции. Накрая, остава проблемът как точно да определим „равновесната точка“ при отсъствието на инструменти от типа на теоремата на Бейс, които показват конкретната механика на преразглеждането на нашите убеждения (с. 157). В остатъка от главата са разгледани различни епистемични критерии, които могат да ни позволят да изолираме такива „основни твърдения“ (с. 161-163). Въз основа на прегледа на техните слабости в дисертацията е предложен друг критерий, който се стреми да обедини силните им страни, избягвайки лошите – изискването за актуално равновесие по отношение на обмислените съждения (с. 164, 167). Струва ми се, че е нужна още доста работа за да се покаже достатъчно убедително, че този конкретен епистемологичен критерий върши работа – приведените примери са основно от областта на етиката, така че за мен би било интересно как същия този критерий работи и в други области и в частност в рамките на самата епистемология, съответно дали в този случай няма да се окаже наистина, че „поставяме камилата пред камиляра“ (с. 168).

Четвърта глава („Ментално съдържание“) си поставя за задача да покаже, че „провалът на интернализма по отношение на обосноваването (ИО) влече (поне частичен) неуспех на интернализма относно менталното съдържание (ИМС)“ и обратно, „провалът на ИМС би имплицирал краха на ИО“ (с. 177). Днес, откриването на планетите-близнаци на Пътнам и блатните зомбита на Дейвидсън, екстерналистките теории като тази на Дрецьки, според които „решаващо значение за формиране на менталното съдържание има взаимодействието между индивида и средата, както и историята на формиране на диспозиции у този тип индивиди в процеса на еволюция“ (с. 190) изглеждат далеч по-популярни и приемливи. Това отчасти се дължи на факта, че те заемат „златната среда“, удържайки се еднакво далеч както от картезианския психологизъм, така и от материалистката теория за идентичността (с. 193). Ключово значение за разграничаването на интерналистките от интерналистките позиции има начинът, по който те отговарят на въпроса в какво се състои притежаването на даден концепт (с. 196), съответно възможно ли е това притежаване да кореспондира на непълно разбиране (с. 197). Интернализмът сякаш изисква пълно владение на притежаваното понятие и с това ни ангажира с постулирането на „мистичната фигура на перфектния говорител“ (с. 201), кореспондираща на идеята, че „има един правилен начин да се схващат концепти“ (с. 206). Разгледаните в първата глава примери за девиантните говорители на Уилямсън (и не само те) сякаш хвърлят сериозна сянка на съмнение върху тази идея, което очевидно е лоша новина за интернализма по отношение на менталното съдържание. Според дисертантката неговата алтернатива би била жизнеспособна, ако в еднаква степен отчита влиянието на физическата и на социалната среда по отношение на формирането на менталното съдържание (с. 220).

В заключение искам да отбележа, че авторефератът правдиво предава съдържанието на дисертацията. Заявените в него приноси са действителни. Броят на публикациите свидетелства, че са покрити съответните минимални национални изисквания. По силата на тези обстоятелства, както и на безспорната значимост и оригиналност на дисертационния труд, които свидетелстват за прекрасно проведена образователна подготовка и несъмнено блестящи перспективи за бъдещото научно развитие на кандидата, убедено ще гласувам за това на Мадлен Ангелова-Елчинова да бъде присъдена научната и образователна степен „доктор“ по направление 2.3 (философия).

19.03.2020,
София

/Р. Люцканов/